

ORTA ƏSR TÜRK XALQLARININ KAĞIZ İSTEHSALI, ƏLYAZMA KİTABI VƏ CİLDÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ

Hər bir kitab üçün bu və ya digər formatı tətbiq etmək baxımından kitab sənətkarlarının əldə rəhbər tutacaqları müəyyən standartlar haqqında danışmaq çox çətinidir. Bununla belə, adətən əlyazmanın formatı 20 x 30 və 30 x 20 sm arasında olurdu. Demək olmaz ki, böyük və kiçik formatlarda əlyazmalar hazırlanmırdı, lakin qeyd etdiyimiz formatlar əksəriyyət təşkil edirdi. Poetik albomlar və toplular kitabın xüsusi forması ilə fərqlənirdi. Məzmununa və təyinatına görə onlar cüng, bəyaz, yaxud məcmuə adlanırdılar.

Adətən belə kitablar nazik, uzun formada olurdular və bir yerdən başqa yerə gedərkən, səyahət vaxtı və s. cibdə gəzdirmək rahat idi. Sifarişçilərin və müəlliflərin zövqü də bu zaman əhəmiyyətli rol oynayırdı, öz əsərlərinin təyinatını və istifadə şəraitini nəzərə alaraq, müəlliflər bir çox hallarda hazırlanan kitabın formasını özləri müəyyən edirdilər. Oxumağı və saxlanmağı rahat, oxucular arasında geniş yayılan və populyar olan adi əlyazma formatları barədə mənbələr heç bir məlumat vermir. Burada göstərilənlər isə yalnız bizim əlyazmalar üzərində iş zamanı şəxsi təcrübəyə əsaslanır. Bununla yanaşı, demək olmaz ki, mənbələrin müəllifləri bu məsələdən tamamilə yan keçirlər. Qeyd edildiyi kimi, bir çox hallarda onların diqqətini nadir, qeyri-adi, yəni ənənəvi çərçivədən kənara çıxan hadisələr cəlb edirdi. Bunlar ya çox böyük, ya da çox kiçik əlyazmalar olurdu. Qazi Əhməd «altılığın» ustası Ömər Aktaya (Təkəliyə) həsr etdiyi kiçik mətnə yazır: “Bu xəttat xırda xətlə Quranın üzünü köçürür və üzük qaşının yuvasına sığışa biləcək əl işini Teymura bağışlamaq istəyir”. Lakin o, kitabı qəbul etməmiş və belə işlər barədə mənfə rəy söyləmişdir. Ömər Akta sonra Quranın hər sətiri bir zar (yəni 49,875 sm) olan üzünü köçürür və nəticədə ölçüsünə görə nəhəng bir kitab alınır. Fateh bu işinə görə ustasını tərifləyir. Elə həmin müəllif məlumat verir ki, Mirzə İbrahim Sultan b. Şahrüh (838-1435 vəfat etmişdir) suls xətt üslubu ilə uzunluğu iki, eni bir yarım zar ölçüdə Quran yazmış və onu Baba Lütəllah İmad əd-Dinin məzarına bağışlamışdır. Hazırda bu kitab Şirazda Pars muzeyində saxlanılır. Məşhəddə Astani Qüds kitabxanasında daha nəhəng Quranın yeddi vərəqi saxlanılır. Onları İbrahim Sultanın qardaşı Mirzə Baysüncür (1434-cü ildə vəfat etmişdir) mühəkkək xətt üslubu ilə köçürmüşdür. Onun ölçüləri 177 x 101 santimetrdir. Belə iri əlyazmalar öz ölçüləri ilə onları görənlərdə böyük təəssürat yaradırdılar. Onların müəllifləri isə bu barədə oxuculara məlumat verməyə tələsirdilər, çünki Quranın üzünü köçürmək həmişə savab iş hesab edilirdi. Biz bilirik ki, orta əsrdə hakimiyyət nümayəndələrinin bir çoxu onun üzünü köçürüb müsəl-

man ziyarətgahlarının kitabxanalarına vəqf ediblər. Belə formatlarda dünyavi məzmunlu əlyazmaların hazırlandığı barədə məlumat verilmir.

Görünür, ona ehtiyac da yox idi, çünki onlardan istifadə etmək çətinliklər yaradırdı, oxumaq və daşımaq çətin idi. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, hazırki tədqiqatın çərçivəsi daxilində orta əsrlərdə türk xalqlarının və ona qonşu ölkələrin mədəni həyatında əlyazma kitabın rolu və əhəmiyyətinin bəzi problemlərinə toxunduq. Hazırda əlimizdə olan, lakin çox vaxt özünün bir tərəfliliyi baxımından bizi qane etməyən materialdan istifadə edərək əlyazma kitabın yaradılması, üzköçürmə, mövzu və repertuar, xətt üslubları, onların inkişafı və modifikasiyası və onun yayılması, kitabın dəyəri, kitab ticarəti, kitabın yarıdıcıları, xəttatlarla bağlı məsələləri nəzərdən keçirməyə çalışdıq. Bu zaman bilərəkdən bədii yazı ilə köçürülən, gözəl tərtib olunan, incə miniatürlərlə bəzədilən, yaraşqlı cildlərə salınan hədiyyə nüsxələrinə toxunmadıq. Bu barədə ayrıca qeyd olunacaq. Onlar dünya mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil edilən incəsənət əsərləridir. Ancaq onların sayı azdır, on bir əsrə yaxın bir dövrdə yaradılmış sadə, bəzədilməmiş kitab kütləsinin cüzi hissəsidir. Belə əlyazmalar dünya mədəniyyət aspektində kitabçılığın inkişafının öyrənilməsi baxımından daha çox maraq kəsb edir.

Bizə gəlib çatan erkən orta əsr ərəb qrafikalı Orta Asiya və Şərqi Türkünstan əlyazmaları kağız üzərində yazılmışdır. Kağızı təyin etmək üçün “kağaz” sözündən istifadə olunmuşdur. Orta Asiyada VIII əsrdən başlayaraq kağız əsasən Səmərqənddə hazırlanmışdır. Başqa iri kağız istehsalı mərkəzləri Buxara, özbək xanlıqları dövründən başlayaraq Kokand şəhəri, daha doğrusu Kokandın yaxınlığında yerləşən Kokozqar və Çorku kəndləri olmuşdur. İri mərkəzlərdə kağız istehsalında adətən su dəyirmanlarından istifadə edilmişdir. Bununla əlaqədar Babur belə məlumat verir: «Dünyada ən yaxşı kağız Səmərqənddən alınır», - o, öz qeydlərində yazır, - «kağız dəyirmanları üçün bütün su Kani Çildən gəlir. Kani Çil Siyah Abinin sahillərində yerləşir, bu kiçik çayı Abi-Rəhmət də adlandırırlar». Daha sonra o, dəqiqləşdirir ki, «orada su yeddi – səkkiz dəyirmanla çatır». «Kağız dəyirmanları həmçinin Heratda da vardı. Kustar üsulu kağızı istehsalı Orta Asiyanın bir çox rayonlarında da yayılmışdı».

Yazı üçün kağız bir neçə növdə istehsal edilirdi. Onun ən geniş yayılmış növü “kağız-e nimkatani” idi. Kağızın hazırlanması üçün əsas xammal çətənə lifləri sayılırdı. Kağız istehsalı prosesi çox əmək tutumlu olub, çox vaxt və fiziki qüvvə tələb edirdi. Xammalı əvvəlcə su vasitəsilə hərəkətə gətirilən dibəyə basırdılar; xırdalanmış kütləni yuyur, sıxırdılar və oraya müəyyən nisbətdə ağ qələvi məhlul (potaş) və əhəng əlavə edirdilər. Sonradan xəmiri yenidən qarışdırır, qurudur və dibəyə basırdılar. Bu cür əməliyyat bir neçə dəfə təkrar olunurdu. Kütlənin hazırlanması prosesi başa çatdıqdan sonra kağız vərəqlərinin qəlib tökülməsi başlayırdı. Kağızın tökülməsi forması barmaqlıq və tordan ibarət idi. Barmaqlıq tut ağacından hazırlanırdı, torun forması isə paralel uza-

dılmış və at tükləri ilə bağlanmış nazik zoğlarından düzəlirdi. Vərəqi tökmək üçün tor barmaqlığın üstünə qoyularaq kütlənin içərisinə salınırdı. Qurudulmuş kağız vərəqlərini çıxararaq xüsusi bıçaqla kəsirdilər. Kağıza parlaqlıq vermək üçün onu hər iki tərəfdən buğda unundan hazırlanmış nişasta ilə örtürdülər. Qurudulduqdan sonra hər vərəqin iki üzünü də armud ağacından düzəldilmiş taxta üzərində xüsusi balıqqulağı ilə sıgallayırdılar.

Əlyazma üçün kağız müxtəlif tona və rənglərə boyanırdı. Yazı kağızının rənglənməsi müxtəlif reseptlərdə və çox vaxt mürəkkəb olurdu. Ancaq rəngli kağız, bir qayda olaraq, bədii tərtibatlı əlyazmalarda istifadə olunurdu. Adi əlyazmalar əsasən bərk boz “kağız-e nimkatani” tipli kağızlarda yazılırdı. Demək olar ki, belə hallarda bütün əlyazmalar şərq, yəni yerli istehsal olan kağızlarda yazılmışdır. Orta Asiya və Şərqi Türkiyə əlyazmaları içərisində Avropada hazırlanmış kağıza yazılanların miqdarı cüzdür, vaxt baxımından onlar XIX-XX əsrin əvvəlinə aiddir. Bununla yanaşı, Avropada istehsal edilən kağızın, məsələn, Türkiyəyə ilk gəlişi XIV əsrin sonuna təsadüf edir. Artıq XVII yüzillikdə Avropa istehsalı olan kağıza yazılmış əlyazmaların sayı artır.

Yazı aləti qələm – qamış idi. Qələmin hazırlanması üçün müəyyən vərdiş və təcrübə tələb olunurdu. Qələm üçün seçilib götürülmüş qamışı suda tünd-palıdı rəng alana qədər saxlayırdılar. İlk emaldan sonra qamışı kəsir, düyünlü yerdə xüsusi qələmqədləyən bıçaqla (qələmtəraş) ucluq və yarıq açırdılar. Bu zaman məsləhət görülürdü ki, yarığın ünsi adlanan sağ tərəfini “vaxşi” adlanan sol tərəfinə nibətən bir az nazik düzəldilsin. Qamışı kəsmək üçün xüsusi sümük yaxud buynuz altlıqdan “naykat” yaxud qələmkatdan istifadə edilirdi. Bədii xəttatlıq yazıçısı üçün qələmin qədlənməsi və bu işin nöqsansız yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Hazırlanmış qələmi torpaqla sürtürdülər ki, yağdan təmizlənsin, sonra yazıda yoxlayırdılar. Əgər qələmin nöqtəsi düzgün forma alırdısa o, yazıya yararlı hesab edilirdi.

Orta Asiya xəttatları və ədibləri adətən tuşla və mürəkkəblə yazırdılar. Tuş qurumdan və albalı kütləsindən, mürəkkəb isə zəydən və mürəkkəb qozasından hazırlanırdı. Xəttatlıq üçün xüsusi davamlı qara və rəngli mürəkkəb hazırlanması resepti olduqca mürəkkəb idi və tərkibinə çoxlu komponentlər qarışdırılırdı. Məsələn, qurum, mürəkkəb qozası, çuğundur ağacı və s. A.A.Semyonovun sözlərinə görə «ən son dövrlərə qədər yaxşı mürəkkəblər böyük əmək sərf etməklə və çox diqqətlə hazırlanırdı. Buxarada xüsusi mürəkkəb ustaları onu ancaq özlərinə məlum olan reseptlə hazırlayırdılar. Bədii əlyazmalar tərtib edilərkən onun yüngül, xoşa gələn iy verməsi üçün mürəkkəbə qızıl gül suyundan tutmuş kəskin konsentratlı ambraya qədər lazımı miqdarda müxtəlif aromatlaraqatışıqlar əlavə edirdilər.

Orta əsrlər müsəlman Şərqi ölkələrində çoxlu xətt üslublarından istifadə olunurdu. Onlar xarici görünüşü ilə bir-birindən fərqlənirdi; onlardan istifadə üçün dəqiq qaydalar vardı. XV əsrə qədər Orta Asiyada əsas xətt üslubları

nəsx, talik, suls hesab olunurdu. Orta Asiya mirzələri və ədəbiyyatçıları az da olsa, digər xətt üslublarından da istifadə edirdilər. XIV əsrdə yeni xətt üslubu – nəstəlik yarandı. O, adətən Quranın köçürüldüyü nəsx və əsasən dəftərxanada və işgüzar yarışmada istifadə olunan surətli talik yazı üslubunun elementlərinin birləşməsindən yaranmışdı. Nəstəlik xəttinin inkişafında və geniş yayılmasında XIV-XV əsrin birinci yarısı nəstəlik ustalarının əsərləri ilə yanaşı, görkəmli yazı ustası Sultan Əli Məşhədinin (1432-1520) yaradıcılığı da böyük rol oynamışdır. Nəstəlik xətt üslubunun nəzəri və texniki məsələləri işıqlandırılan xəttatlıq üzrə xüsusi traktat onun qələminin məhsuludur. İlk vaxtlarda zəngin əlyazmaların və kitabların xətti kimi meydana gələn nəstəlik qısa dövr ərzində başqa xətt üslublarını sıxışdırıb çıxararaq Orta Asiyada hakim xətt üslubuna çevrildi. XV-XIX əsrlərdə İranda, Orta Asiyada, Şərqi Türkistanda məzmunundan, təyinatından və həcmindən asılı olmayaraq yaradılmış əlyazmaların, demək olar ki, hamısı bu xətt üslubu ilə yazılmışdır.

Əlbəttə, yüksək bədii əlyazmalar tərtib olunarkən xəttə çox ciddi tələblər qoyulurdu. Belə əlyazmanın mükəmməl sayılması üçün ilk səhifədən son səhifəyə qədər o eyni bədii xətlə yazılmalı idi. Bu əlyazmalar ünvanlarla, başlıq şəkillərlə, miniatürlərlə və başqa daxili bəzəklərlə adətən zəngin tərtib olunurdular. Ona görə də bu işdə rəngli mürəkkəb və tuşla yanaşı boyadan, maye qızıl və gümüşdən də istifadə edilirdi. Yüksək rütbəli əsabələrin və tanınmış şəxslərin sifarişi ilə bədii əlyazmaların tərtibatı zamanı adəti üzrə üç peşə ustasının əməyinin birləşdirilməsi tələb olunurdu: xəttatın, miniatürçü rəssamın, cildləmə ustasının. Son onilliklərin tədqiqatları göstərir ki, orta əsrlərdə Orta Asiyada yerli orijinal miniatür rəssamlığı məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Müasir sənətsünaşların qəbul etdiklərinə görə, Mavəənnəhr miniatür rəssamlığı məktəbi nümayəndələrinin əsərləri Orta Asiya xalqları mədəniyyəti xəzinəsinə, türk xalqları, bununla yanaşı, həm də dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyələrdir.

Hər bir kitabın vacib tərkib hissəsi olan cild ayrıca hazırlanırdı. Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda cildləmə incəsənətinin qədim ənənəsi var, ancaq xüsusi özünəməxsusluğu XVIII-XIX əsrlərdə qazanmışdır. Türkistan tarixinin və mədəniyyət tarixinin böyük bilicisi A.A.Semyonovun sözlərinə görə həmin dövrün Orta Asiya kitab cildi «tam orijinal idi. Şərqi başqa yerlərində heç bir nümunə onunla müqayisəyə gələ bilməzdi».

Orta Asiya mənşəli kitab cildləri tipinə, formasına, materialına görə rəngarəngdir. Burada dəri və karton cildlər, oymalı ağac (çinar) cildlər, gümüşdən tökülmüş cildlər və s. vardır. Ancaq dəri cildlər daha çoxdur. Burada iki dəri cild fərqlənir: karton üzliyə çəkilmiş tam dəri parçası və mükəvvə – kökcüklü yarım dəri cildlər. Bu cildlər Orta Asiyada çox yayılmışdı. Belə cildlərin kökcükləri erkək heyvanın xüsusi üslubla emal edilmiş dərisindən hazırlanırdı.

Belə dəri saur yaxud savra adlanırdı. Dəri cildlər müxtəlif rənglərdə olurdu, ancaq yaşıl, qırmızı, sarı rənglər üstünlük təşkil edirdi.

Cild üçün karton adətən yazı kağızlarının yapışqanlı birləşdirilməsi yolu ilə düzəldilirdi. Yapışqanlı kartonlar məğziyi saxta adlanırdı. Başqa növ cild kartonu məğziyi rixtə, yəni tökülmüş karton adı daşıyırdı. Belə karton cildləyicilərin kitab cildləndikdən sonra kəsilən zaman həmişə topladıqları kağız parçalarından düzəldilirdi. Karton cildləri yağlı boya ilə rəngləyir və üstünə lak çəkirdilər. Çox vaxt onlar haşiyə, damğa, medalyon və b. formalarında basma naxışla bəzədilirdi.

Orta Asiya cildləmə ustalarının yüksək sənətkarlığını onların əl işləri sübut edir. Onların ən yaxşı nümunələri «Özbəkistan Elmlər Akademiyası Şərq əlyazmalar külliyyatının» on cildlik nəşrində təmsil edilmişdir.

Cildləmə işinin əsas mərkəzləri Buxarada, Səmərqənddə, Kokanda, Daşkənddə, Xivədə yerləşirdi. XIX əsrin ikinci yarısında kokandlilər ən yaxşı cild ustaları sayılırdı. Cildləyiciləri səxxaf, (saof) yaxud mükəvvasaz adlandırırdılar. Çox vaxt kitab ticarətçiləri də cildləmə işi ilə məşğul olurdular. XVIII əsrdən başlayaraq Orta Asiyada hazırlanmış cildlərdə, bir qayda olaraq, ustaların dəyişməz formada adları yazılırdı – «hansısa cildçi düzəltmişdir».

Ölkəşünas Y.O.Yakubovskinin məlumatına görə XIX əsrin ikinci yarısında hazırlanma səviyyəsinə görə hər cildin orta qiyməti birdən ikiyədək tənqə – 15-30 qəpik idi. Metal üzərində naxışlarla bədii tərtibatlı cildin dəyəri 4 manata yaxın olurdu. Kitabın eni, hündürlüyü, bəzən qalınlığı nəzərə alınmaqla əlyazma kitabının formatı müxtəlif olurdu. Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, Orta Asiya üçün xarakterik olan format belədir: cildin hündürlüyü 24-27 sm, eni 17-18 sm. Həmçinin 18 x 11 formatlar dəbdə idi. Nadir hallarda böyük formatlı (hündürlük 30-45 sm, en 27-28 sm) kitablara rast gəlmək olur.

Qarşıya qoyduğumuz problem bir məqalənin imkanları xaricindədir. Lakin mövzudakı materialların təhlili əsas verir ki, orta əsr türk xalqlarının kağız istehsalı, əlyazma kitabı və cildçilik sənətinin zəngin və müstərk mədəniyyəti olmuşdur. Bu mədəniyyətin ümumi xüsusiyyətlərini miniatur sənətkarlığında, poeziyada və kitabxana mədəniyyətinin təşəkkül və təkamülündə görə bilirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev B. *Ümumi kitab tarixi*. – B., 2003.
2. *Baburnamə. Daşkənt*. – 1958.
3. *Bartold. Seçilmiş əsərləri*. – M.: 1973. – C.7.
4. *Xələfov A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi*. – B., 2001
5. *Рукописная книга в культуре народов востока*. – Т. 1. – М. – 1987.
6. *Рукописная книга в культуре народов востока*. – Т.2. – М. – 1988.

П. Ф.КАЗЫМИ

**ПРОИЗВОДСТВО БУМАГИ, РУКОПИСНОЙ КНИГИ
И ПЕРЕПЛЕТНЫЕ РАБОТЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
СРЕДНИХ ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

Книжная культура тюркских народов средних веков имеет множество общих черт, о которых было анализировано в данной статье.

Особенно производство бумаги, приготовление рукописных книг, техника письма, переплетная работа был рассмотрена в контексте интеграции тюркских народов от восточного тюркистана до восточной Турции. К исследованию были привлечены материалы русских и советских востоковедов. Данная статья является попыткой обобщения широкого аспекта материалов в данном контексте.

P.F.KAZIMI

**THE PAPER MANUFACTURE, HAND-WRITTEN BOOKS
AND BINDING WORK OF THE TURKIC PEOPLE
OF THE MIDDLE AGES**

SUMMARY

The book culture of the Turkic people of the Middle Ages has many common features, which are analysed in this article.

Especially paper manufacture, preparation of hand-written books, technics of the letter, binding work has been considered in a context of integration of the Turkic people from east Turkistan to east Turkey. Materials of Russian and Soviet orientalists have been involved in research.

This article is attempt of generalisation of wide aspect of materials in the given context.